

HAÇLI SEFERLERİ KAYNAKLARININ
BÜYÜK KÜLLİYATI

Recueil des Historiens des Croisades

I

Doğulu Tarihçiler

İŞİN DEMİRKENT

Haçlı seferleri tarihi hakkında ilk denilebilecek bilimsel çalışmalar 18. yüzyılın ortalarında Fransa'da Saint-Maur dinî cemiyetinin dindar bilginleri tarafından başlatılmış görünüyor. Galya ve Fransa tarihçilerinin eserlerini büyük bir koleksiyon halinde (*Recueil des Historiens des Gaules et de la France*)¹ neşre başlayan bu bilginler pek kısa bir zamanda Haçlı seferleri hakkında bilgi veren batılı ve doğulu yazarların eserlerini bir arada toplamanın gerektiği inancına varmışlar ve kendi cemiyetleri içinde, özellikle Arap müelliflerinin eserlerini okuyup yayına hazırlayacak kapasitede bir bilgin tesbiti için araştırmalar yapmaya başlamışlardı. Bu sıralarda henüz hiçbirisi yayınlanmamış olan büyük islâm tarihçilerinin konuyla ilgili eserlerinin yazma nüshaları Kraliyet ve Saint Germain-des-Prés kütüphanelerinde bulunuyordu. Saint-Maur cemiyeti, bu fevkalâde güç başarılabilir görevi Georges-François Berthereau adında üstün kabiliyetli ve çalışkan bir genç bilgine verdi.

1732 yılında Bellesme'de doğmuş olan bu dikkate değer kişi kısa zaman içinde arabcaı öğrendiği gibi, inanılmaz bir gayret ve azimle bu eserlerin tercümesine girişti. Ayrıca yaptığı tercümelere, sonradan bu çalışmalardan yararlanacak olan bilginlerin büyük bir minnet duygusu ile faydalanabilecekleri kıymetli notlar ilâve etti. Böylece ortaya ciltler dolduran özet tercümelere ve malzeme çıkmış oldu.

¹ *Rerum Gallicarum et Francicarum scriptores (Recueil des historiens des Gaules et de la France)*, nşr. Bouquet, M. ve diğerleri, 23 cilt, Paris 1738-1876; ikinci nşr. Delisle, L., 24 cilt, Paris 1868-1894. Bu büyük koleksiyonun ilk ciltlerini yayınlamış olan Dom Martin BOUQUET (1685-1754) Saint Maur dinî cemiyetinin en yüksek dereceli üyelerinden birisiydi ve Saint-Germain-des-Prés manastır kütüphanesinde görevliydi. Bu koleksiyonun ikinci neşrini yapan Léopold DELISLE (1826-1910) ise, 1852'de Bibliothèque Nationale'de çalışmaya başlamış ve 1874'de bu kütüphanenin idarecisi olmuştu. Elyazmaları için bir katalog hazırlamış ve pek çok da eser yayınlamıştır.

Arabca eserler üzerinde başlanılan bu faaliyetler sırasında, hatta bundan biraz daha önceleri, yine aynı bilimsel-dinî cemiyet üyeleri Bongars'ın *Gesta Dei per Francos*² ve Duchesne'in *Historiae Francorum Scriptores*³ adlı eserlerinde toplanmış olan Haçlı seferlerine ait grek tarihçilerinin yazılarını, mukayeseli çalışma metodu ile bir araya getirmişler ve bütün bunları da, giriştikleri büyük işin bir el altında toplanması gibi doğru bir düşünceyle Berthereau'ya teslim etmişlerdi. Böylece yeterli sayıda büyük eser, Haçlı seferleri hakkında çalışacaklara ışık tutmak üzere bir araya getirilmiş ve belli bir düzen içinde basılmak üzere hazırlanmış oluyordu.

Fransız İhtilâli'nin patlak vermesi bütün bu verimli faaliyeti durdurdu. Bénédictin tarikatine mensup olan cemiyetin rahip üyeleri perişan oldular. Georges-François Berthereau 1794 yılında, belki de hayatının eserinin uğradığı bu kötü âkıbetin acısına dayanamayarak, ölüp gitti. Haçlı seferleri hakkında bilgi veren gerek batılı ve gerekse doğulu yazarların bu dindar araştırmacılar tarafından toplanılan koleksiyonu kaybolup gitmişti. 1739 yılında başlayıp Fransa krallığının yıkılışına kadar sürmüş olan çalışmaların meyveleri uzun yıllar saklı, ne olduğu bilinmez bir durumda kaldı.

1801 yılında, Berthereau'nun hazırlamış olduğu yazmaların, onun vârislerince korunduğu öğrenildi. Bunlar derhal alınarak önce büyük müsteşrik Sylvestre de Sacy⁴'ye emanet edildi. 1813'de de ünlü Bibliothèque Nationale'e teslim edilerek, orada emniyete alınmış oldu. Aynı kitaplığın *Fonds Français* bölümünde No. 9050-9080 arasında yer alan bu eserler otuzbir cilt teşkil etmektedirler. Bunların listesi ve içinde bulunan eserler, bizim asıl konumuzu teşkil eden sonraki büyük *Recueil des Historiens*

² Bongars, J., *Gesta Dei per Francos sive orientalium expeditionum et regni Francorum Hierosolymitani historia a variis sed illius aevi scriptoribus litteris commendata*, 1 cilt 2 kısım, Hanau 1611.

³ Duchesne, A., *Historiae Francorum scriptores coetanei*, 5 cilt, Paris 1636-41. Riche-lieu'nun himayesi ile saray vakanüvisliğine getirilen André DUCHESNE (1584-1640) sayısız eser meydana getirmiştir. Yukarıda adı geçen eserden başka 1619'da *Historiae Normannorum Scriptores*'i, ayrıca papaların ve fransız kardinallerinin tarihini yazmıştır. Eserlerinin bir kısmı oğlu François Duchesne (1616-1693) tarafından tamamlanmıştır.

⁴ Silvestre de SACY (1758-1838). Dom Berthereau'dan şarkiyat okudu. Ecole des Langues Orientales'de arabca, Collège de France'da farsça profesörlüğü yaptı. 1815'de Paris Üniversitesi'ne rektör oldu. 1832'de Fransız Akademisi'ne daimi sekreter seçildi. Tenkitçi metodu ve geniş bilgisi ile arab dilleri çalışmalarının Fransa'da kurucusu oldu ve bu alanda pek çok eser yazdı. Başlıca eserleri: *Grammaire Arabe*, 1810; *Mémoire sur l'Histoire des Arabes avant Mahomet*, 1785; *Principes de grammaire générale*, 1815; *Le Livre de Kalilah et Dimnah*, 1816; *Les Séances de Hariri, avec un commentaire en arabe*, 1822; *Chrestomathie arabe*, 1826'dir.

des Croisades'ın ilk cildine yazılmış olan önsözde verilmektedir.⁵ Bu listeden açıkça görüldüğü gibi, adı geçen Georges-François Berthereau, zamanında bilinen hemen bütün Haçlı seferlerine ait literatürü gözden geçirmiş ve hatta bir bakıma büyük bir ehliyetle işlemiş bulunmaktaydı. Yukarıda bahis konusu ettiğimiz *Recueil* önsözünde, daha sonra Reinaud'nun *Extraits des Historiens arabes relatifs aux guerres des Croisades*⁶ adı altında yayınlamış olduğu Haçlı seferleri hakkında arab yazarlarının eserlerinden özetlerin, Berthereau'nun koleksiyonu elde olmasaydı meydana getirilemeyeceği belirtilmektedir.

Saint-Maur cemiyetinin Haçlı seferleri külliyyatından önce ele almış olduğu üç büyük seri, yani *Historiens des Gaules*⁷, *Gallia Christiana*⁸ ve *Histoire littéraire de la France*⁹ külliyyatlarından bir kaç cilt Fransız İhtilâl'i'nden önce neşredilmiş bulunuyordu, ama ihtilâl bunların da sonunu getirmiş görünmekteydi. Ancak Fransız Akademisi (Académie des inscriptions et belles-lettres) Konsüllük devrinde bu eserlerin neşrine devam kararı aldığı gibi, 1834 yılında da Haçlı seferlerine ait vesika ve diğer literatürün tamamını kapsayacak bir külliyyatın yayınına da plânladı. Yapılan plâna göre, tamamiye daha önce Bénédictin tarikatına mensup Saint-Maur rahiplerinin tasarladıkları gibi, külliyyat, biri Batı, diğeri Doğu yazarlarının eserlerini kapsayacak iki kısımdan oluşacaktı. Her ne kadar tasarlanmış olan ilk plândan tamamiyle vazgeçilmedi ise de, yayın sırasında külliyyatın içine alınacak eserlerin seçilmesinde bir çok değişiklikler yapıldı. Doğu tarihçileri, Quatremère¹⁰'in de çalışmalarına katılması şartıyla Reinaud¹¹'ya havale

⁵ Bk. *R.H.C. or.*, I, *Introduction*, s. II vdd.

⁶ Reinaud, M., *Extraits des Historiens arabes relatifs aux guerres des Croisades*, Michaud, J.F., *Bibliothèque des Croisades*, II, Paris 1829.

⁷ Bk. yukarıda n.1.

⁸ *Gallia Christiana in provincias ecclesiasticas distributa*, nşr. Sainte-Marthe, S. de ve diğerleri, 4 cilt, Paris 1656; ikinci nşr. Sainte-Marthe, D. de ve diğerleri, I-XIII. cilt, Hauréau, B., XIV-XVI. cilt, Paris 1715-1865; tashih edilmiş yeni bir neşri Piolin, P., cilt I-V, XI, XIII., Paris 1870-78.

⁹ *Histoire littéraire de la France*, 37 cilt, Paris 1862-1938.

¹⁰ Etienne Marcus QUATREMERE (1782-1857). 1807'de Bibliothèque Nationale'in Elyazması Eserler bölümüne giren müsteşrik, 1808 yılında *Recherches sur la langue et la littérature de l'Égypte* ve 1810 yılında *Des Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Égypte* adını taşıyan kitaplarını yayınladı. 1815'de Fransız Akademisi'ne üye seçildi. 1836'da Reşidüddin'in (*L'Histoire des Mongols de la Perse*) ve 1837'de Makrizî'nin (*L'Histoire des Sultans Mameluks*) eserlerini tercüme ederek yayınladı.

¹¹ Joseph-Toussaint REINAUD (1795-1867). S. de Sacy'nin öğrencisi olan Reinaud, Bibliothèque Nationale'de çalıştı ve 1832 yılında Fransız Akademisi'ne üye seçildi. S. de

edildi. Bu yayın faaliyetine bir süre sonra Defrémery¹², Reinaud'un ölümünden sonra da G. de Slane¹³ katıldılar. G. de Slane'in isteği ile bu büyük külliyyatın yayın çalışmalarına B. de Meynard¹⁴ da iştirak etti. Ancak külliyyatın yayını henüz devam ederken G. de Slane'in ve Defrémery'nin ölümleri üzerine, II/1, III, IV, ve V. ciltleri B. de Meynard tamamladı ve neşretti.

İşte, Haçlı seferlerine diğer batılı milletlerden çok daha büyük ölçüde katılmış olan fransızlar, bugün hâlâ bu seferler için başvurulacak toplu kaynak koleksiyonu olarak değerini korumakta olan *Recueil des Historiens des Croisades* külliyyatını bu kısa açıklamalarımızla belirttiğimiz şartlar altında gerçekleştirdiler.

Külliyyat, Fransız Akademisi tarafından 1841-1906 yılları arasında onaltı büyük ebatta (folio) cilt olarak yayınlanmıştır:

1. Les Lois (Kanunlar), 2 cilt, Paris 1841, 1843.
2. Historiens occitenteaux (Batılı Tarihçiler), 5 cilt, Paris 1844-1906.
3. Documents arméniennes (Ermeni vesikaları), 2 cilt, Paris 1869-1906.
4. Historiens orientaux (Doğulu Tarihçiler), 5 cilt, Paris 1872-1906.
5. Historiens grecs (Grek Tarihçiler), 2 cilt, Paris 1875-1881.

Sacy'nin ölümünden sonra onun yerine Collège de France'da arabca profesörü oldu. 1828'de *Description des monuments arabes, persans et turcs*, 1829'da *Extraits des Historiens arabes relatifs aux guerres des Croisades* ve 1836'da *Invasions des Sarrasins en France et de France en Savoie en Piémont et dans la Suisse* adlı eserleri yayınladı.

¹² Charles DEFREMERY (1822-1883). Fransız Akademisi ve Conseil de la Société Asiatique üyesi olan Defrémery, arab dili ve edebiyatı profesörü olarak Collège de France'da hocalık yaptı. Bir çok arabça, farsça eser yayınladı ve tercüme etti.

¹³ William Mac Guckin de SLANE (1801-1879). İrlanda asıllı müsteşrik önceleri Ceza-yir ordusunda tercümanlık yapmıştı. Daha sonra bir çok arabca tarih metnini tercüme etti ve Bibliothèque Nationale'de bulunan arabca elyazmalarının kataloğunu hazırladı.

¹⁴ Barbier de MEYNARD (1826-1908). Ecole des Langues Orientales'de türkçe (1863), Collège de France'da farsça (1876) ve arabca (1885) profesörü olan Meynard, 1861 yılında *Dictionnaire Géographique, Historique et Littéraire de la Perse et des Contrées Adjacentes* ve *Tableau Littéraire du Khorâçan et de la Transoxiane au IV'e s. de hégire*, 1878 yılında ise *La Poésie en Perse*'yi yayınladı. 1881-1886'da daha önce yapılmış olan türkçe-fransızca sözlüklere ek hazırladı. Ayrıca pek çok tanıtma yazısı kaleme aldı ve çeviri yaptı.

Ülkemizde yeni yeni başlamakta olan Haçlı seferleri tarihi üzerindeki çalışmalara faydası olacağı inancı ile bu büyük külliyyatın içinde bulunan pek çok sayıdaki eser, yazı ve belgeleri bu makale ile tanıtmak istiyorum. Ancak onaltı büyük ciltlik eserin tümündeki kitap ve belgeler çok fazla bir yekûn tuttuğu için konuyu, eserin ayrıldığı beş ayrı bölüm içinde ayrı ayrı ele almanın daha uygun olacağını düşündüm. Bu bölümler içinde, külliyyatın yayınlanmasından sonra Haçlı seferleri ile ilgili büyük önem taşıyan bir çok islâmî kaynağın ele geçmiş bulunduğunu belirtmek yerinde olur. Kanaatimce, sonradan mevcudiyetlerinin farkına varılarak yayınlanmaları cihetine gidilen, meselâ İbn el-Kalânîsî, el-Azîmî, İbn el-Furât v.b.¹⁵ gibi Haçlı seferleri bakımından fevkalâde önem taşıyan eserlerin neşri ve değerlendirilmesi, *Recueil*'ün en fazla Doğu Tarihçileri kısmını eskitmiştir. Bu itibarla, yeni yayınlanmış bulunan bibliyografya ile karşılaştırılmasını mümkün kılmak üzere, önce külliyyatın bu Doğu Tarihçileri kısmının muhtevasını tanıtmayı doğru buldum. Büyük eserin diğer ve değerini daha uzun süre koruyacak olan kısımlarını başka bir yazımda ele almak istiyorum.

Tarih literatüründe *R.H.C.* kısaltması ile anılan külliyyatın islâm kaynaklarına ayrılan ve 1872 yılında Paris'de yayınlanan I. cildini Reinaud önce Quatremère ile birlikte hazırladı. Bu cildin basımına 1837'de başlandı, fakat çalışmalar üç yıl sonra durdu. 433. sayfada kalmış olan cildin yayını 1850'de yeniden ele alındı. Reinaud bu defa cildin son yarısının çalışmalarını Defrémery'nin işbirliği ile yürüttü. Ancak bu cildin neşir çalışmaları henüz tamamlanmadan Reinaud 1867'de ölünce, Akademi ilk cildi yayınlamakla G. de Slane'ı görevlendirdi ve ona, eserin geri kalan kısmının da yönetimini emanet etti. G. de Slane, bu cildin başında kullanılmak üzere Reinaud'un toplamış olduğu malzemeyi tasnif ederek Giriş bölümünü kaleme aldı. Ayrıca cildin ilk metnini teşkil eden Ebu'l-Fidâ tarihinden yapılmış fransızca tercümelelerin arabca metne zaman zaman uy-

¹⁵ *R.H.C.* or.'un neşrinden sonra ortaya çıkan ve bir çoğu, kısmen de olsa, yayınlanan islâmî kaynaklar hakkında bilgi almak için bk. Cahen, C., *La Syrie du Nord a l'Epoque des Croisades et la Principauté Franque d'Antioche* 1940, s. 33-93; Runciman, St., *A History of the Crusades*, 1965', türkçe terc. Işıltan, F., *Haçlı Seferleri Tarihi*, 1986-87, I, s. 260 vd., II, s. 403-406, III, s. 410 vdd.; Elisséeff, N., *Nûr ad-Din, un grand prince musulman de Syrie au temps des Croisades*, 1967, I, s. 1-85; Rosenthal, F., *A History of Muslim Historiography*, 1968'; Demirkent, I., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, 1974, s. XXXIV vdd.; ayn. mlf., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, 1987, s. XXV vdd.; Şeşen, R., *Salâhaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, 1983, s. 4-26; Sevim, A., *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 1983, s. 4-10; Alptekin, C., *Dimaşk Atabegliği*, 1985, s. XV-XXV.

madığı farkedilerek, bu defa müellif nüshasından,¹⁶ yeniden tercüme faaliyetine girişildi. Fakat ortaya, arabca metin ile fransızca çevirisinin aynı sayfaya sığdırılması güçlüğü gibi yeni bir sorun çıktı, ama bu sorun Milli Basımevi başkanı olan Derenemesnil'in ustalığı sayesinde çözüldü.

I. cilt, LXXI sayfa giriş ve 865 sayfa metinden ibarettir. Giriş, dört bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde (s. VII-XLI) Haçlı seferleri devrinde, 1087-1320 yılları arasında hüküm sürmüş müslüman devlet ve hanedanları hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde (s. XLII-LXII) Haçlı seferleri hakkında malûmat veren müslüman yazarlarının kronolojik listesi ve her birinin alfabetik olarak biyografileri ve eserleri için tanıtma yazıları yer almaktadır. Üçüncü bölümde (s. LXII-LXVI) bu külliyyat içinde kullanılan yazma nüshaların hangi gruplar halinde mütalâa edildiği anlatılmış ve bu eserlerin dört grup olarak ele alındığı bildirilmiştir:

- a) Vekayinameler.
- b) Ansiklopediler.
- c) Hükümdar, hanedan veya şehir tarihleri.
- d) Biyografik eserler ve monografiler.

Dördüncü bölümde (s.LXVI-LXXI) ise, eserde kullanılan transkripsiyon sistemi açıklanmaktadır.

Bu ciltte yer alan ilk eser Ebu'l-Fidâ (1273-1331)'ya aittir:

هذه منتخبات من المختصر في اخبار البشر للملك المؤيد ابو الفداء اسماعيل صاحب حماة (Résumé de l'Histoire des Croisades, tiré des Annales d'Abou'l-Fedâ = Ebu'l-Fidâ'nın yıllıklarından alınan Haçlı seferleri tarihi özeti)¹⁷. *el-Muhtasar fî Ahbâr el-Beşer*'den alınmış olan hicri 485-702 (1092/93-1302/03) tarihleri arasında haçlılar ile ilgili olayları kapsayan kısımlar, arabca metin ve altında fransızca çevirisi ile cildin 1-165 sayfaları içinde yer alıyor. Her sayfa başında

¹⁶ Müellif nüshası: Bibliothèque Nationale, Supplément arab. No. 750'de kayıtlıdır. Daha önce Saint Germain koleksiyonu No. 101'de idi. Eserin ilk sayfası üzerine yapıştırılmış bir kağıt parçasında kaydedilmiş not, bunun Saint-Germain-des-Prés manastır kütüphanesine geçmeden önce Coislin kitaplığında bulunduğunu açıklamaktadır. Kırmızı maroken cilt kapaklı kitap, büyük ebatta 344 varaktır ve her sayfada 19 satır bulunur.

¹⁷ Yazma nüsha : Bibliothèque Nationale, eski arab kaynakları, No. 615^B, No. 748 ve No. 749. nşr. *el-Muhtasar fî Târih el-Beşer*, 2 cilt, İstanbul h. 1286 (1869/70); 4 cilt, Kahire h. 1325 (1907/08); 2 cilt, Kahire h. 1332 (1914). Eserin Avrupa'da bir çok neşir ve lâtince çevirileri yapılmıştır. Bu hususta bk. *GAL*, II, 44. *Supl.*, II, 43; *I.A.*, *Ebûlfidâ* maddesi. Son olarak P.M. Holt tarafından kısmen ingilizce çevirisi yayınlanmıştır: *The Memoirs of a Syrian Prince Abu'l-Fidâ', Sultan of Hamâh (672-732/1273-1331)*, Wiesbaden 1983.

ve yan boşluklarda, o sayfada verilen bilginin ait olduğu hicri senelerle bunlara tekabül eden miladi yıllar kaydedilmiştir. Metinde konu başlıkları yoktur. Olayların anlatımı paragraf başlarında ait oldukları yılın tarihi verilerek suretiyle, birbirini takip eder.

Sayfa 166-186 arasında tarih yazarı Ebu'l-Fidâ'nın kendi eserinden çıkarılmış otobiyografisi, sadece fransızca metin olarak bulunmaktadır: Autobiographie d'Abou'l-Fedâ. Extraite de sa Chronique.

Aynı ciltte s. 187-744 arasında büyük islâm tarih yazarı İbn el-Esîr (1160-1233)'in *el-Kâmil*'inde bulunan haçlılara ait bilgi, üstte arabcası altta ise fransızca çevirisi ile verilmeye başlanmıştır:

من كتاب كامل التواريخ لابن الأثير (Extrait de la chronique intitulée *Kamel-Allevarykh* par Ibn-Alatyr = İbn el-Esîr'in *Kâmil et-Tevârih*'inden alınmış parçalar)¹⁸. Buraya alınan ve tercüme edilen kısımlar, hicri 491 (1098) yılında Antakya şehrinin haçlılar tarafından alınışı ile başlamakta ve 585 (1189)'deki Pusu savaşı ile son bulmaktadır. Konu başlığı olarak sadece yılların tarihi kaydedilmiştir.

Cildin 745-756 sayfaları arasında, gerek Ebu'l-Fidâ ve gerekse İbn el-Esîr tarihlerinden alınan parçalara eklenmiş notlardan önce eksik kalmış bazı bilgiler tamamlanmaya çalışılmıştır. Bu anlamda, daha önce bahis konusu edilen Ebu'l-Fidâ biyografisi tamamlanmış ve onun eserinin yazmaları tanıtılmıştır. Bu bilgileri müsteşrik Reinaud ve Defrémery'nin İbn el-Esîr'in hayatı, eserleri ve *el-Kâmil*'in muhtelif yazmaları hakkında verdikleri açıklamalar izliyor. Eserin 757-800 sayfaları Notlar ve Düzeltmeler'e ayrılmıştır. Burada, Defrémery tarafından verilen notlar ve aydınlatıcı bilgiler (F) harfi, G. de Slane'ın notları (S) harfi ile belirtilmektedir. Reinaud tarafından yazılmış az sayıdaki not ise kendi ismini taşır. Sayfa 801 ile eserin sonunu teşkil eden 865. sayfalarda genel indeks bulunmaktadır ve G. de Slane tarafından düzenlenmiştir.

II. cilt iki kısımdır. Ancak bu cildin birinci kısmı, ikinci kısmından, hatta III. ciltten daha sonra 1887 (Paris)'de neşredilmiştir. Bu kısmın yayına hazırlanması görevini yüklenmiş bulunan müsteşrik Defrémery'nin çalışmalar sırasında hastalanması ve ardından 1883'de ölümü, böyle uzun

¹⁸ Metin dört yazma nüshadan faydalanılarak meydana getirilmiştir. Bibliothèque Nationale, eski arab kaynakları, No. 740¹, 740², 741 ve Upsala nüshası. Nşr. Tornberg, C.J., *el-Kâmil fi'l-Târih*, 12 cilt, Lugduni Batavorum 1851-76; diğer bir neşri, Beyrut 1386 (1966/67); türkçe terc. *İbnü'l-Esîr. el-Kâmil fi'l-Tarih tercümesi*, 12 cilt, İst. 1985-87.

süren bir gecikmeye sebep olmuştur. Sonunda B. de Meynard, eski plâna uygun olarak çalışmalara kaldığı yerden devam etmiş ve bu kısmı tamamlamıştır.

Aynı düzen içinde IV sayfa giriş ve 250 sayfa metin ihtiva eden kısımda s. 1-180 arasında İbn el-Esîr'in *el-Kâmil*'inin I. ciltte kalmış olduğu hicri 585 (1189) yılından sonraki haçlılar ile ilgili başlıca olaylar, meselâ Üçüncü haçlı seferi sırasında sultan Salaheddin'in Suriye'de bulunan franklarla mücadelesi, Akkâ'nın kuşatılması, büyük Sultan'ın ölümü, hallefleri arasında çıkan anlaşmazlıklar, Mısır'daki askeri olaylar, imparator Friedrich II.'in haçlı seferi ve 628 (1231)'de frankların Cebel'e'yi zaptı, anlatılmaktadır. Böylece İbn el-Esîr'in eserinin sonuna ulaşılmış olur.

Bu kısmın 181-250 sayfaları arasında ise Bedreddin el-Aynî (1360-1451)'nin *İkd el-Cumân fî Târîh Ehl ez-Zamân* adını taşıyan büyük eserinden Haçlı seferleri tarihiyle ilgili olarak yapılmış seçmeler ile bunların fransızca çevirileri yer almaktadır: من كتاب عقد الجمان لبيدر الدين العيني (Extraits du Livre intitulé de *Collier de Perles*, par Bedr-eddyn Alainy = Bedreddin el-Aynî'nin *İkd el-Cumân* adlı eserinden seçmeler)¹⁹. Aynî tarihinden alınan parçalar hicri 624 (1226)'de el-Eşref ile kardeşi el-Muazzam arasındaki anlaşmazlığın anlatılması ile başlamakta, sultan el-Melik ez-Zâhir Baybars'ın hükümdarlığı süresini 673 (1274) yılına kadar içine almakta ve sultanın Kerak'a yaptığı seferle son bulmaktadır.

Sayfa 251'de İbn el-Esîr tarihinin bu ciltteki konu başlıkları verilmektedir. Bunu, 252. sayfada el-Aynî tarihinin konu başlıkları listesi takip ediyor²⁰.

el-Kâmil et-Tevârih 'den alınmış parçalar:

	Sayfa
Giriş	I
585 (1189-1190) yılı olaylarının devamı	3
Yıl 586 (şubat 1190-ocak 1191)	17

¹⁹ Metin, Bibl. Nat., eski arab kaynakları, No. 757 (yeni katalog no. 1543)'de kayıtlı nüshadan faydalanılarak hazırlanmıştır. B. de Meynard, bunun eksik bir nüsha olduğunu ve ancak hicri 673 (1274) yılına kadar geldiğini yazıyor, krş. *R.H.C. or.*, II/1, s. III. Bu eserin tam bir yazma nüshası, Topkapı sarayı III. Ahmed Ktp. No. 2911 ve 2912'de kayıtlıdır; türkçe terc. Topkapı sarayı Bağdad Köşkü Ktp. No. 278 ve Emanet Hazinesi No. 1373.

²⁰ II. cildin birinci kısmından itibaren metinde yer alan olaylar, konu başlıkları verilerek suretiyle kaydolunmuştur.

Sayfa

Yıl 587 (ocak 1191-ocak 1192)	36
Yıl 588 (1192)	57
Yıl 589 (1193)	72
Yıl 590 (1194)	77
Yıl 591 (1195)	78
Yıl 593 (kasım 1196-kasım 1197)	84
Yıl 596 (ekim 1199-ekim 1200)	89
Yıl 597 (ekim 1200-ekim 1201)	90
Yıl 599 (eylül 1202-eylül 1203)	91
Yıl 600 (eylül 1203-ağustos 1204)	92
Yıl 601 (ağustos 1204-ağustos 1205)	97
Yıl 602 (ağustos 1205-ağustos 1206)	98
Yıl 603 (ağustos 1206-temmuz 1207)	103
Yıl 604 (temmuz 1207-temmuz 1208)	105
Yıl 605 (temmuz 1208-temmuz 1209)	107
Yıl 609 (haziran 1212-mayıs 1213)	108
Yıl 613 (nisan 1216-nisan 1217)	109
Yıl 614 (nisan 1217-mart 1218)	111
Yıl 615 (mart 1218-mart 1219)	126
Kevâşe kalesinin İmâdeddin, Tell-Yafer'in Bedreddin ve Sincâr'ın el-Melik el-Eşref tarafından fethi	137
Yıl 616 (1219-1220)	150
Yıl 617 (mart 1220-şubat 1221)	153
Yıl 621 (ocak 1224-ocak 1225). Şihabeddin Gazi'nin kardeşi el-Melik el-Eşref'e karşı ayaklanması ve el-Melik el-Eşref'in Ahlat'ı alışı	164
Yıl 623 (1226). el-Muazzam ve kardeşi el-Eşref arasında yapılan barış	166
Franklar ve ermeniler arasındaki savaş	168
Yıl 624 (aralık 1226-aralık 1227)	170
Yıl 625 (aralık 1227-kasım 1228). Frankların Suriye'ye gelişi ve Sayda'nın işgali	171
Keykubâd'ın Erzincan'ı fethi	172

	Sayfa
el-Melik el-Kâmil'in hareketi	173
Yıl 626 (kasım 1228-kasım 1229). Kudüs'ün franklara bırakılışı	175
el-Melik el-Eşref tarafından Dımaşk'ın işgali	176
el-Kâmil'in Hama'yı alışı	178
Yıl 628 (kasım 1230-ekim 1231)	180
<i>İkd el-Cumân'dan alınmış parçalar :</i>	
Yıl 624 (aralık 1226-aralık 1227). Eyyüb'ün oğulları ile ilgili olaylar .	183
Yıl 625 (aralık 1227-kasım 1228)	187
Yıl 626 (kasım 1228-kasım 1229). Kudüs'ün franklara bırakılışı	187
Yıl 627 (kasım 1229-kasım 1230). Frankların Hama'ya karşı seferi	194
Yıl 631 (ekim 1233-eylül 1234)	196
Yıl 637 (ağustos 1239-temmuz 1240)	196
Yıl 641 (haziran 1243-haziran 1244)	197
Yıl 642 (haziran 1244-mayıs 1245)	198
Yıl 644 (mayıs 1246-mayıs 1247)	199
Yıl 645 (mayıs 1247-nisan 1248)	199
Yıl 647 (nisan 1249-nisan 1250). Dimyat'ın franklar tarafından zaptı	200
Sultan es-Salih Necmeddin Eyyüb'ün ölümü	204
es-Salih'in ölümünden sonra franklar arasında olup bitenler	207
Yıl 648 (nisan 1250-mart 1251). Frankların uğradığı bozgun; Fransa kralının seferi	209
Frankların Dimyat'ı teslim etmesi ve Fransa kralının ayrılışı	213
Yıl 651 (mart 1253-şubat 1254)	215
Yıl 658 (aralık 1259-aralık 1260)	215
Yıl 659 (aralık 1260-kasım 1261)	216
Yıl 661 (kasım 1262-kasım 1263). Sultan el-Melik ez-Zâhir'in Akkâ'ya seyahati ve bu şehre karşı düzenlediği sefer	218
Yıl 662 (kasım 1263-ekim 1264)	219
Yıl 663 (ekim 1264-ekim 1265). Kaysâriye'nin alınışı	219
Arsûf'un alınışı	220
Yıl 664 (ekim 1265-ekim 1266). Sultan el-Melik ez-Zâhir'in Suriye'yi ziyareti	221
Bu yılın (664) şaban ayında Halba ve Yrka kalelerinin alışı	222

	Sayfa
Bu yılın 19 ramazan'ında Safed'in alınışı	222
Yıl 665 (ekim 1266-eylül 1267). el-Melik ez-Zâhir'in Suriye'nin eyaletlerine gidişi	224
Yıl 666 (eylül 1267-eyyül 1268). Sultan ez-Zâhir'in Suriye'ye seyahati Yafa'nın fethi	225
665 yılının receb ayında Şakîf-Arnûn'un fethi	226
665 yılının ramazan ayında Antakya'nın fethi	227
Bagras'ın fethi	228
Sultan ve Sis senyörü arasında yapılan mütareke	234
Dımaşk'da bulunan Sultan'a, Akkâ senyörü tarafından gönderilen elçiye ait hikâye	235
Yıl 667 (eylül 1268-ağustos 1269)	236
Yıl 669 (ağustos 1270-ağustos 1271). Hısn el-Ekrad'ın fethi	236
Akkar'ın fethi	237
el-Kureyn'in fethi	242
Yıl 670 (ağustos 1271-temmuz 1272). Sultan el-Melik ez-Zâhir'in Suriye'ye seyahati	244
Sultan'ın Mısır'a dönüşü	245
Mısır sultanının Suriye üzerine yaptığı ikinci sefer	246
Yıl 673 (temmuz 1274-haziran 1275). Sultan'ın Kerak'a gidişi	247
Yıl 673 (temmuz 1274-haziran 1275). Sultan'ın Kerak'a gidişi	248

Sayfa 253-271 arasında ise, genel indeks yer almaktadır.

II. cildin ikinci kısmı G. de Slane tarafından 1876 yılında Paris'de yayınlanmıştır. Bu kitap 394 sayfadan ibaret olup sadece İbn el-Esîr'in *el-Bâhir* adıyla tanınan Zengiler hakkında yazmış olduğu *et-Târih el-Bâhir fi'l-Devlet el-Atabekîye bi'l-Mavsil* تاريخ الدولة الاتابكية ملوك الموصل لابن الاثير (*Histoire des Atabecs = Atabekler Tarihi*)²¹ adındaki eserinden alınmış haçlılara ait bilgilere tahsis olunmuştur. Giriş (s. 3)'de, bu eserin bir tek elyazması bulunduğu ve bu nüshanın çok güzel bir yazıyla yazılmış olmasına rağmen tashihe

²¹ Yazma nüsha: Bibl. Nat., eski arab kaynakları, No. 818'de kayıtlıdır. Daha önce Colbert kütüphanesinde bulunuyordu. Kitap sonradan basılmıştır: *et-Târih el-Bâhir fi'l-Devlet el-Atabekîye bi'l-Mavsil*, nşr. Tuleymât, A.A., Kahire h. 1382 (1963). G. de Slane, İbn el-Esîr'in, bu eserini hicri 608 (1211) yılında tamamladığını ve *el-Kâmil*'de (Tornberg neşri, X, s. 427) bu isimle (*el-Bâhir*) takdim ettiğini yazıyor, krş. *R.H.C. or.*, II/2, s. 754 n. 3.

muhtaç olduğu belirtilmiş, bu yanlışların düzeltilmesi ve metni orijinal duruma getirebilmek için yapılan çalışmalar hakkında malûmat verilmiştir. Yazmanın, özellikle *er-Ravzateyn, el-Kâmil, Vefeyât el-Ayân*'da bulunan bu eserden alınmış bölümlerle karşılaştırılmak suretiyle bütün hatalarının giderildiği, burada metnin düzeltilmiş şeklinin verildiği açıklanmaktadır²².

Sayfa 5-375 arasında arabca metin ve altında fransızca çevirisi bulunuyor. Metin, İbn el-Esîr'in Zengi hanedanı için yazdığı ve şiirlerle süslediği övgü bölümü (methiye) ile başlar. Bunu, hicri 477-487 (1084-1094) yılları arasındaki Kasîmüddeve Aksungur'un hayatı ve icraatı hakkında verilen bilgiler izler. Kasîmüddeve'nin ölümünden sonra Musul'da valilik yapmış Kürboğa, Mevdûd, Cuyûş bey, el-Porsuki ve İzzeddin Mesûd'un hicri 520 (1126) yılına kadar gelen hâkimiyetleri zamanında ise, oğlu Zengi'nin gençlik hayatı ve faaliyetleri anlatılmaktadır. Hicri 521 (1127)'de İmâdeddin Zengi Musul'a atabek olarak vali tayin edildikten sonra, onun haçlılar ile mücadelesi ayrıntılı olarak kaydedilmiş, ölümünden sonra oğlu Nureddin Mahmud'un haçlılarla yaptığı mücadeleye ve kazandığı başarılarına da geniş şekilde yer verilmiştir. Metin, Zengi hanedanı üyeleri Seyfeddin Gazi, Kutbeddin Mevdûd, Seyfeddin Gazi II., İzzeddin Mesûd ve Nureddin Arslanşah devirlerindeki olaylar hakkında verilen bilgilerle devam etmekte ve eserin son başlığı olan el-Melik el-Kâhir Ebu'l-Muzaffer Mesûd'un, babası Arslanşah'ın ölümünden sonra 607 (1211)'de onun yerine Musul hâkimiyetini ele alması rivayeti ile nihayete ermektedir. Görüldüğü gibi, hicri 477 (1084)'den 607 (1211)'ye kadar yaklaşık yüzotuz yıllık bir zamanı kapsayan bu eser, Birinci, İkinci, Üçüncü Haçlı seferleri devrini tamamen içine almış oluyor.

377-380 sayfaları arasında ise, bu metinde verilmiş bulunan konu başlıklarının listesi vardır:

et-Târîh el-Atabekîye' den alınmış parçalar:

	<u>Sayfa</u>
Giriş	3
Yazarın önsözü	5
Kasîmüddeve Aksungur'un meslek hayatının başlangıcı	11

²² Krş *R.H.C. or.*, II/2, s. 3 vd. Bu nüshanın 17. yüzyılın sonlarında marunî bir hıristiyan tarafından istinsah edildiği ve müstensihin arabca dilbilgisini iyi bilmediği için pek çok hata yapmış olduğu belirtiliyor. Kitabın büyük boyutta (folio) ve her biri 13 satır metin içeren 460 sayfadan meydana geldiği de kaydedilmiştir.

Kasîmüddeve, sultan Melikşah'ın emri üzerine Fahrüddeve b. Cehîr ile birlikte Musul'a gidiyor	13
Kasîmüddeve, Haleb ve diğer yerlerin valisi unvanını alıyor	14
Bilinmeye değer bir konu	18
Melikşah'ın veziri Nizamülmülk'ün ölümü	19
Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'ın ölümü	22
Kasîmüddeve Aksungur'un Tacüddeve Tutuş ile barış yapması ve ona savaşlarında yardım etmesi	25
Halife el-Muktedi bi'emrillâh'ın ölümü ve oğlu el-Mustazhir bi'llâh'ın ona halef olması	27
Kasîmüddeve Aksungur'un ölümü	28
Babası Kasîmüddeve'nin ölümünden sonra İmâdedin Zengi'nin hikâyesi	30
Melikşah'ın oğlu sultan Muhammed'in ölümü ve oğlu Mahmud'un onun yerine geçmesi	37
Halife el-Mustazhir'in ölümü ve el-Mustarşid bi'llâh'ın ona halef olması	40
Sultan Mahmud ve kardeşi el-Melik Mesûd arasında vuku bulan savaş. Bu savaş süresince İmâdeddin Zengi'nin tutumu	42
İmâdeddin Zengi'nin iktâ olarak Vâsıt şehrini alması	45
Bağdad ordusu tarafından Dübeys'in bozguna uğratılması ve İmâdeddin'in kahramanlığı	47
Zengi'nin el-Porsukî'yi terketmesi ve sultan Mahmud'un hizmetine girmesi	50
Sultan'ın Zengi'ye iktâ olarak Basra şehrini vermesi	52
Zengi, Bağdad <i>şihne</i> 'si unvanını alıyor	53
el-Porsukî'nin öldürülmesi. Karakteri	58
İzzeddin Mesûd'un Musul'un yönetimini ele geçirmesi ve kısa bir süre sonra da ölmesi	59
İmâdeddin Zengi'nin Musul'un yönetimini ve bütün kuzey Elcezire'yi ele geçirmesi	59
Zengi, Ceziret b. Ömer'in hâkimi oluyor	66
Zengi'nin silâh zoruyla yukarı Elcezire'yi ele geçirmesi	67
Zengi'nin Haleb ve Hama'yı ele geçirmesi	69
Zengi ile Artuklu emîrleri arasında savaşın patlak vermesi	70

	Sayfa
Zengi franklardan el-Esârib kalesini alıyor	71
Melikşah'ın oğlu Muhammed'in oğlu sultan Mugîseddin Mahmud'un ölümü	76
Mesûd'un saltanatu; onun tahta geçmesinden önce vuku bulan savaşlar	77
Sultan Sencer ve sultan Mesûd arasındaki savaş	79
Zengi'nin Bağdad'a dönmesi ve bir bozguna uğraması	82
Dübeys'in <i>Şehîd</i> (Îmâdeddin Zengi)'in yanında bulunmasının sebebi	83
Musul'un el-Mustarşid bi'llâh tarafından kuşatılması	85
<i>Şehîd</i> 'in Humaydî kürtlerinin sahip olduğu kaleleri ele geçirmesi	86
Halife el-Mustarşid'in öldürülmesi ve er-Râşid'in onun yerini alması	87
el-Mustarşid bi'llâh hakkında kısa bir özet	91
Halife er-Râşid'in <i>Şehîd</i> atabek ile birlikte Musul'a gidişi	92
Halife er-Râşid'in azli ve el-Muktefi li'Emrillâh'ın adına hutbe okunması	95
Bizans imparatoru tarafından Suriye'nin istilâsı ve <i>Şehîd</i> 'in tutumu ..	98
<i>Şehîd</i> 'in Şehrizûr kalesini ele geçirmesi	102
Dımaşk ve Baâlbek'in kuşatılması	103
Barîn (Mont-Ferrand) kalesinin alınışı ve frankların uğradığı bozgun.	105
Bizanslıların ve frankların Haleb'i kuşatmaları	110
<i>Şehîd</i> 'in eş-Şeybanî kalesini ele geçirmesi ve Hakkâri bölgesinde el-Îmâdiye kalesini inşa ettirmesi	114
Sultan Mesûd ve <i>Şehîd</i> atabek birbirlerine güvenmiyorlar	115
<i>Şehîd</i> 'in bir çok şehri ve Diyâr-Bekr kalesini ele geçirmesi	117
<i>Şehîd</i> 'in Urfa'yı fethi	118
Birecik kalesinin <i>Şehîd</i> tarafından kuşatılması	126
Nasîreddin Çakır'ın şehzade Alp Arslan tarafından öldürülmesi	126
Zeyneddin'in Musul'a vali olması	128
Fenek kalesinin kuşatılması	129
Câber kalesinin kuşatılması	130
Zengi'nin öldürülmesi	131
Zengi'nin hayatından bir kaç çizgi	136
Zengi'nin oğlu Seyfeddin Gazi'nin onun yerine geçmesi; vezir Cemaleddin'in onu tahta çıkarmak için izlediği yol	152

	<u>Sayfa</u>
Urfa ayaklanması ve bu şehrin müslümanlarca tekrar alınışı	156
Seyfeddin'in kardeşi Nureddin ile görüşmesi	157
Dımaşk'ın franklar tarafından kuşatılması; Seyfeddin'in onların geri dönmelerini sağlamak için yaptıkları	159
Nureddin'in el-Arîma kalesini fethi	162
Seyfeddin'in Dara kalesini alması	163
Mardin kalesinin kuşatılması	163
Nureddin'in Yaghra franklarına karşı seferi ve olup bitenler	164
İmâdeddin Zengi'nin oğlu Seyfeddin Gazi'nin ölümü	165
Seyfeddin'in karakteri ve tutumu	166
Seyfeddin'in kardeşi Kutbeddin'in onun yerine geçmesi	168
Nureddin'in Sincâr'ı işgali; onun, kardeşi Kutbeddin ile yaptığı anlaşma	170
Sincâr meselesi	174
Antakya prinkepsi Raimond de Poitiers'nin ölümü	177
Efâmiye kalesinin fethi	180
Joscelin'in Nureddin'i mağlup etmesi	181
Joscelin'in esir alınışı ve topraklarının fethedilmesi	182
Nureddin'in franklara karşı Dülûk savaşı	185
Selçuklu sultanı Mesûd'un Hemedân'da ölümü	187
Nureddin'in Dımaşk'ı fethi	188
Süleymanşah'ın tutuklanması ve Musul'a götürülmesi	192
Nureddin'in Hârim kalesini kuşatması	194
Suriye bölgesinde vuku bulan deprem	196
Nureddin'in Şeyzer kalesini işgal etmesi	196
İzzeddin ed-Dübeysi'nin ölümü ve Ceziret b. Ömer'in kuşatılması ...	201
Selçuklu şehzadesi Muhammed ile Zeyneddin'in Bağdad'ı kuşatmaları	202
Halife el-Muktefi'nin ölümü ve oğlu el-Mustancid bi'llâh'ın halife olması	204
Süleymanşah'ın Hemedân seferi	205
Nureddin'in Hârim kuşatması	207
Nureddin'in Hısn el-Ekrad önünde yenilgisi	208
Vezir Cemaleddin'in tutuklanması	211

	Sayfa
Nureddin'in birlikleriyle Şîrkûh'un Mısır'a seferi	213
Hârim'in Nureddin tarafından fethi	219
Hârim savaşı sırasında olup bitenlerin hikâyesi	224
Vezir Cemaleddin'in ölümü	226
Bazı haberler	228
Bânyâs kalesinin fethi	233
Nureddin'in el-Munietra'yı ele geçirmesi	235
Esededdin Şîrkûh'un Mısır'a girişi	236
Şîrkûh'un İskenderiye'yi alışı	239
Hassân el-Menbici'nin oğlu Gazi'nin ayaklanması	241
Zeyneddin'in Musul'u terketmesi. Ölümü	241
Nureddin'in Câber kalesini ele geçirmesi	244
Şîrkûh'un Mısır'a üçüncü seferi. Şâver'in ölümü. Şîrkûh'un Mısır idaresini ele alışı	246
Esededdin Şîrkûh'un ölümü ve Eyyüb'ün oğlu Salaheddin Yusuf'un onun yerine geçmesi	253
Frankların Dimyat'ı kuşatması	258
Nureddin'in Kerak'ı kuşatması	260
Suriye'deki deprem. Nureddin'in tutumu	261
Nureddin'in emrindeki bir süvari birliğinin akını	263
Zengi'nin oğlu atabek Kutbeddin'in ölümü	264
Adil ve dürüst olmayı öğütleyen hikâye	265
Atabek Kutbeddin'e ait bazı özellikler	267
Halife el-Mustancid'in ölümü ve oğlu el-Mustazî'nin onun yerine geçmesi	272
Nureddin'in Musul ve Elcezire'nin diğer şehirlerini ele geçirmesi Musul'un idaresini Seyfeddin Gazi'ye vermesi	276
Nureddin'in Antakya ve Trablus topraklarına yaptığı akınlar	279
Yaşadığımız çağda ender rastlanan bir dürüstlük örneği	281
Mısır'da Fatimî hanedanının sonu. Orada Abbasîlerin <i>hutbe</i> 'sinin okunması	282
Nureddin ve Salaheddin arasında güvensizliğin doğması	286
Nureddin'in güvercinle posta servisini kurması	289
Nureddin'in Kılıç Arslan'ın ülkesini işgal etmesi	290

	Sayfa
Nureddin'in ölümü	292
el-Melik es-Salih İsmail'in babası Nureddin'e halef olması	294
Nureddin'in hayatından bir kaç hikâye	296
Yüksek mahkemenin (Dar el-Adl) kurulması	305
Nureddin'in vekârı ve uyandırdığı saygı	313
Kâtib İmâdeddin'in bu hükümdar için yaptığı methiyeden alınan kısım	316
Nureddin'in ölümünden sonra atabek Seyfeddin Gazi'nin Elcezire'yi ele geçirmesi	318
Salaheddin'in Dımaşk'a gelmesi ve bu şehri eski efendisinin çocuklarının elinden alması	321
Mücahideddin'in Musul kalesinin idaresine tayin edilişi ve Celâeddin Ebu'l-Hasan Ali'nin vezirliğe yükselişi	322
İbn Bozan'ın isyanı ve tekrar itaatı	324
Nureddin'in eski adamı Sadeddin Gümüştekin'in tutuklanması	324
Kıtık ve veba salgını	325
Halife el-Mustazî bi'Emrillâh'ın ölümü	326
Seyfeddin Gazi'nin ölümü	327
Seyfeddin'in karakteri	329
Kutbeddin Mevdûd'un oğlu İzzeddin'in onun yerine geçişi	329
Nureddin'in oğlu el-Melik es-Salih'in ölümü	331
Mücahideddin Kaymaz'ın tutuklanmasının sebebi; bu olayın sonucu olarak devletin zayıflaması	334
Ceziret b. Ömer'in kuşatılması	335
İzzeddin'in ölümü	337
Bu hükümdarın hayatından bir kaç hikâye	340
İzzeddin'in oğlu es-Said Nureddin'in onun yerine geçmesi	345
Kutbeddin Mevdûd'un oğlu İmâdeddin Zengi'nin ölümü	349
Nureddin'in Nusaybin şehrini ele geçirmesi	350
Mücahideddin Kaymaz'ın ölümü	354
Nureddin'in Mardin seferi	355
Nureddin'in el-Melik el-Adil'in topraklarını yeniden işgal etmesi ve onunla bir barış anlaşması yapması	359
el-Melik el-Adil'in Sincâr'ı kuşatması. Nureddin'in şehri elinde tutmak için sarfettiği gayretler	360

	Sayfa
Nureddin'in ölümü	361
Oğlu el-Melik el-Kahir'in onun yerine geçmesi; Allah ona şanlı zaferler bağışlasın	369

Bu listeden sonra, 381-394 sayfaları arasında genel indeks bulunuyor.

III. cilt 1884 yılında Paris'de yayınlanmıştır. Bu cilt iki kısım halinde yayınlanmış olmakla beraber, aslında tek cilt sayılmalıdır. Çünkü III. cildin ikinci kısmında sayfa numaraları, birinci kısmın sayfa numaralarını izlemekte ve bunun sonundaki indeksde her iki cildin muhtevası bulunmaktadır. Birinci kısım G. de Slane tarafından hazırlanmıştır; aynı düzen içinde II sayfa giriş ve 430 sayfa metinden oluşuyor. Giriş (s. 3)'de, kabul edilmiş ilk plâna göre III. cildin sadece sultan Salaheddin devri kroniklerine ayrılması, cildin baş tarafında bu devre ait belgelerin tarihî ve edebî değeri ile kaynakların gerçeğe uygunluğu üzerinde derin bir tartışmayı içeren geniş bir giriş bölümü yazılmasının düşünülmüş olduğu açıklanmaktadır. Bununla beraber G. de Slane'ın ölümü ile yarım kalan cildin tamamlanması için çalışmaları yürüten sonraki yayıncıların farklı görüşlere sahip olması yüzünden, bu ilk plânın kısmen değiştirildiği belirtiliyor. Sultan Salaheddin devri için çağdaş tek bir eserin seçildiği, III. cildin ikinci yarısında ise Salaheddin'den sonraki yazarların, yani İbn Tagriberdî (1411-1470), Sibt s. el-Cevzî (1186-1256), Kemaleddin İbn el-Adîm (1191-1262)'in eserlerinden alınan ve genel olarak hicri 488-552 (1095-1157) yılları arasındaki olayları içine alan konulara yer verileceği kaydedilmiştir. Ancak III. cildin ikinci kitabında, yukarıda isimleri geçen bu üç yazardan önce, Abdüllatîf el-Bagdadî (1162-1231), İbn Cübeyr (1145-1217) ve İbn Müyesser'in eserlerinden alınmış parçalar bulunuyor. Bunların neden ilâve olunduğu hakkında herhangi bir açıklama yoktur. Anlaşıldığına göre, yayın heyeti, hiç değilse ikisinin Salaheddin devrinin çağdaşı olan bu yazarların eserlerinden kısa seçmeler alınmasının, kısmen de olsa, eski plâna uygunluk sağlayacağını düşünmüş olmalıdırlar.

Birinci kısımda sayfa 1-370 arasındaki metin Bahaeddin İbn Şeddâd (1145-1234)'ın, aslında sultan Salaheddin'in hal tercümesi olan *Kitâb en-Nevâdir es-Sultânîye ve'l-Mehâsin el-Yûsufîye* النوادير السلطانية والمحاسن اليوسفية (Anecdotes et Beaux Traits de La Vie du Sultan Youssof "Salâh ed-Din – Sultan

Yusuf Salaheddin'in hayatından güzel seçmeler ve hikâyeler)²³adlı eserini hicri 532 (1137)'den 589 (1193) yılına kadar kapsar. Ancak haçlılar ile ilgili olaylar, Salaheddin'in, amcası Şîrkûh ile birlikte yaptığı 20 cemaziyel- evvel - 24 zilhicce 559 (15 nisan-12 kasım 1164) tarihleri arasında yer alan birinci Mısır seferi ile başlamaktadır. 532-559 (1137-1164) yılları arasında tekabül eden devrede sadece Salaheddin'in doğumu, karakteri ve çeşitli meziyetleri konu olarak işlenmiş ve tafsilâtlı şekilde anlatılmıştır. Bu kısım aslında Salaheddin için bir methiye niteliğindedir. Ayrıca 578 (1192) Musul kuşatmasına kadar gelen olaylar hakkındaki rivayetler oldukça kısa ve bazen de hatalıdır. Bu eser, ancak İbn Şeddâd'ın siyâsî hayata geçmesinden ve özellikle de sultan Salaheddin'in hizmetine girmesinden sonraki yıllar için verdiği ayrıntılı ve önemli bilgiler bakımından değerlidir.²⁴

Sayfa 371-374 arasında, metinde verilmiş olan konu başlıklarının listesi yer alır:

Kitâb en-Nevâdir es-Sultânîye' den alınmış parçalar:

	<u>Sayfa</u>
Giriş	3
Salaheddin'in doğumu; Meziyetleri, karakteri, v.s.	5
Dininin ilkelerine bağlılığı ve kutsal kitabın muhtevasına saygısı	7
Adalet sevgisi	15
Cömertliği üzerine bazı örnekler	18
Mertliği ve kararlılığı	20
Allah yolunda mücadeleye duyduğu büyük istek	23
Allah'ın lûtfuna lââyık olma çabaları ve sabrı	26
Yumuşaklığı ve hoşgörüsü hakkında bazı örnekler	31
Nazik bir insan olmak için gösterdiği özen	35
Amcası Esededdin Şîrkûh refakatinde Mısır'a ilk seferi	42
Mısır'a ikinci sefer. el-Babeyn savaşı	44

²³ Eserin iki yazma nüshası vardır: Bodleian (Oxford) Ktp. No. 788 ve Leyden Üni. Ktp. No. 820. Nşr. ve lâtince terc. Schultens, A., *Vita et res gestae Saladini*, Leyden 1732-1755; ing. terc. Conder, C. R., *The Life of Saladin 1137-1193, by Beha ad-din compared with the original Arabic and annotated*, PPTS, XIII, Londra 1897; nşr. *Kitâb en-Nevâdir es-Sultânîye ve'l-Mehâsin el-Yusufiye*, Kahire h. 1317 (1903) ve yeniden Kahire h. 1346 (1928), son olarak Cemaleddin eş-Şeyyâl tarafından, Kahire 1964.

²⁴ Krş. R.H.C. or., III, Giriş, s. I vd.; IV, s. VI. Bu hususta ayrıca bk. Şeşen, R., *Salâhaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, s. 11.

	<u>Sayfa</u>
Esededdin'in Mısır'a üçüncü seferi ve ülkenin fethi	45
Esededdin'in ölümü. Yüksek kumandanın sultan Salaheddin'e geçişi .	48
Frankların Dimyat seferi	49
el-Âdid'in ölümü	52
Sultan'ın Mısır dışına düzenlediği ilk sefer	53
Sultan'ın babası Necmeddin Eyyüb'un ölümü	54
Yemen'in zaptı	54
Zengi'in oğlu Nureddin Mahmud'un ölümü	55
Kenz'in Asuvân'da isyanı	56
Frankların İskenderiye'ye saldırması	56
Sultan'ın Suriye'ye dönüşü ve Dımaşk'ı ele geçirmesi	57
Seyfeddin'in kardeşi İzzeddin'i Sultan'ı karşılamaya göndermesi	59
Seyfeddin'in bizzat yürüyüşe geçmesi	60
Remle'de uğranılan yenilgi	63
Sultan'ın Suriye'ye dönüşü	65
el-Melik es-Salih'in ölümü; İzzeddin'in Haleb'e gelişi	66
İzzeddin'in kardeşi İmâdeddin Zengi'nin devletine karşılık Haleb'i vermesi	67
Sultan'ın Mısır'dan dönmesi	68
Sultan'ın Musul önünde görünmesi	69
Ahlat hâkimi Şâh-Ermen'in tutumu	70
Sultan'ın Suriye'ye dönüşü	71
Ayn Câlût seferi	73
Kerak'a karşı sefer	76
Sultan'ın Haleb'i kardeşi el-Melik el-Adil'e vermesi	77
Bir Musul elçilik heyetinin Sultan'ın meclisine gelişi	78
Sultan'ın Kerak'a karşı yeni seferi	80
Sultan'ın Musul'a karşı ikinci seferi	82
Ahlat hâkimi Şâh-Ermen'in ölümü	84
Musul hükümetinin Sultan ile barış yapması	85
Sultan'ın Suriye'ye gelişi	87
el-Melik el-Adil'in Mısır'a gidişi ve el-Melik ez-Zâhir'in Haleb'e geri dönmesi	88

Sayfa

Sultan'ın Kerak'a karşı sefer hazırlığı	91
Hittîn (veya Hattîn, Taberiye yakınında) savaşı	92
Kutsal şehrin alınışı	99
Sûr'a karşı girişim	102
Müslüman donanmasının imhası	103
Sultan'ın Kevkeb'i kuşatması	104
Yukarı sahil bölgesine girmesi	106
Cebele ve Lâzikiye'nin fethi	109
Sahyûn'un fethi	111
Bekâs'ın fethi	113
Berzeye'nin fethi	114
Derbsâk'ın fethi	115
Bagrâs'ın fethi	116
Safed'in fethi	118
Kevkeb'in fethi	119
Sultan'ın Şakîf-Arnûn'a karşı harekete geçmesi	121
Frankların Akkâ'ya karşı yürüyüşe geçmek için toplanması	122
Aybek el-Ahres'in şehit düştüğü olay	123
Müslüman piyade erlerinin büyük bir kısmının şehid düşmesine yol açan ikinci olay	124
Sultan'ın süratle Akkâ'ya gidişi ve tutumu	126
Diğer meseleler	127
Şakîf senyörünün tutuklanması	129
Akkâ meselesi	132
Akkâ'ya doğru	135
Ordunun el-Ayadiya tepesine çekilmesi	137
Arablar ve düşman arasındaki çarpışma	138
Akkâ yakınındaki büyük savaş	140
Alman imparatorunun gelişi hakkında duyulan bir haber	148
Akkâ suyu yanındaki kanlı savaş	149
Fakîh İsa'nın ölümü	150
Şakîf'in teslim olması	151
Hikâye (anecdote)	152
Halife elçisinin gelişi	152

Oğlu el-Melik ez-Zâhir'in ikbalinin parlak olacağını gösteren güzel bir olay	155
Sincâr hâkimi İmâdeddin Zengi ve diğer bir çok reisin gelişi	157
Müslüman donanmasının Akkâ'ya gelişi	158
Alman imparatoru hakkında söylenenler	159
Ermenilerin <i>catholicos</i> 'u tarafından Sultan'a gönderilen mektubun metni	161
Alman imparatoruna karşı savaşmak üzere sınıra birlikler gönderilmesi	164
Alman imparatoru hakkında söylenenlerin devamı	166
el-Adil'in verdiği savaş	167
Kont Henri'nin gelişi	171
İstanbul'dan gelen mektup	172
Düşman tarafından yerleştirilen mancınıkların yakılması	176
Beyrut'tan gelen büyük bir geminin Akkâ limanına sızması	178
Yüzücü İsa'nın hikâyesi	179
Mancınıkların yakılması	180
Alman imparatoru hakkında söylenenlerin devamı, Marki'nin hilesi	180
Mısır'dan gemilerin gelişi	183
Frankların Sinekler Burcu'nu kuşatması	184
Almanların düşman ordusuna katılması	185
Mancınıkların ve diğer savaş aletlerinin yakılması	188
Muizzeddin (Sincar-řah)'in macerası	192
İmâdeddin gitmek için izin istiyor	194
Düşmanın mevzilendiği yerden ayrılması ve Ras el-Mâ'ya gelmesi ...	195
Pusu olayı	201
Ordunun çeşitli bölükleri ülkelerine geri dönüyorlar	204
Sultan'ın Akkâ garnizonunu deđiřtirmesi	205
Düşmana ait bir kaç geminin ele geçirilmesi	207
Alman imparatorunun ođlunun ölümü	208
Esededdin tarafından düzenlenen sefer	209
Hicri 587 yılının çeşitli olayları	210
Müslüman birliklerinin ve Fransa kralının gelişi	212
Nadir bir olay ve bir müjde	212

	Sayfa
İngiltere kralı hakkında bilgi	214
Bir çocuğun hikâyesi	215
Sultan'ın el-İyâdiye tepesine taşınması	217
Şehrin ümitsiz duruma düşmesi	218
İngiltere kralının gelişi	220
Şehrin düşeceği hakkında üçüncü kehanet olan müslüman gemisinin batışı	220
Yürüyen büyük kulenin yakılışı	221
Çeşitli olaylar	222
Marki (Konrad de Montferrat)'nin Sûr'a kaçıışı	225
Son müslüman birliklerinin gelişi	225
Frankların Sultan'a bir elçi göndermesi	227
Israrla saldırlan şehir, her tarafından kuşatılmış durumda	229
Şehir garnizonu franklarla müzakereleri başlatıyor	232
Şehirden mektuplar alıyoruz	235
Ölümden kurtulmak için kuşatılmışların yaptığı anlaşma	237
Düşmanın Akkâ'yı işgal etmesi	238
Bu arada meydana gelen çarpışma	239
İbn Bârik'in Akkâ'dan Sultan'ın yanına gelişi	240
Akkâ esirlerinin katli	242
Düşmanın deniz kıyısından Askalân üzerine yürümesi	244
İlk durak	244
İkinci durak	245
Üçüncü durak	247
Dördüncü durak	248
Beşinci durak	249
Altıncı durak	250
Yedinci durak	252
Çarpışma	254
Sekizinci durak	255
Düşmanın bize gönderdiği bildiri	256
el-Melik el-Adil'in İngiltere kralı ile yaptığı toplantı	256
Bütün müslümanlar için büyük üzüntü yaratan Arsur savaşı	258
Dokuzuncu durak	261

	Sayfa
Onuncu durak	262
Onbirinci durak	263
Sultan Remle'ye gidiyor	267
Marki'nin elçisinin gelişi	270
el-Melik el-Adil'in Kudüs'e gelişi	272
Akkâ önünde bırakılan ileri karakoldan gelen haberler, düşman kampına giren arab çeteleri hakkında bilgi	273
el-Melik el-Adil'in İngiltere kralına bir mesaj göndermesi	274
Şîrkûh İbn Bâhil el-Kürdî'nin esir bulunduğu Akkâ'dan kaçışı	276
el-Melik el-Adil'in beni bir çok emirler ile birlikte Sultan'ın yanına göndermesi	277
Elçinin teklifinin cevabı ile birlikte İngiltere kralının yanına geri dönmesi	278
Frankların Yafa'dan bir çıkış hareketi yapması	280
el-Melik el-Muzaffer Takiyeddin'in ölümü	280
Bağdad'dan gelen yazı	281
Sayda senyörünün Marki tarafından verilen bir görevle gelişi	283
Ayaz el-Mehranî'nin şehid düştüğü Pusu olayı	284
el-Melik el-Adil'in İngiltere kralı ile görüşmesi	286
İngiltere kralının Sultan'a mektubu	286
Sayda senyörünün Sultan tarafından kabul edilmesi	287
İngiltere kralı tarafından bir elçi gelmesi	288
İngiltere kralı ile mi, yoksa Marki ile mi anlaşmanın daha iyi olaca- ğı görüşülüyor	289
Sultan'ın el-Cezer tepesi üzerinde karargâh kurması	291
el-Melik el-Adil'in ayrılışı	293
Marki'nin elçisinin ayrılışı	294
Seyfeddin el-Mâstûb'un özgürlüğüne kavuşması	295
Sûr senyörü tarafından gönderilen büyükelçinin ayrılışı	296
Marki'nin öldürülmesi	297
Bir Bizans elçisinin gelişi	299
Fırat'ın ötesindeki ülkelerde el-Melik el-Adil'in faaliyeti	299
Frankların Darûm'u ele geçirmesi	301
Frankların Mecdel-Yâba üzerine yürümesi	301

	Sayfa
Sûr'un banliyösündeki savaş	302
Müslüman birliklerin kutsal savaşta yer almak için gelmeleri	303
Düşmanın Beyt-Nûba'da mola vermesi	304
Mısır'dan gelen kervanın düşmanlar tarafından ele geçirilmesi	306
el-Melik el-Efdal'in gelişi	310
Düşmanların bölgelerine dönüşü; geri çekilmelerinin sebebi	311
Kont Henri tarafından gönderilen elçilik heyeti	316
Frankların barışı sağlamak için yeniden elçiler göndermesi	317
Frank elçisinin üçüncü defa gelmesi	319
Elçinin dönüşü	321
Sultan'ın seferi	322
Yafa kuşatması	323
Yafa'nın alınışı; bu şehirde geçen olaylar	326
Kale düşmanın elinde nasıl kaldı	330
Barış konusunda yeni toplantı	333
Eyalet yardımcı birliklerinin gelişi	338
Takiyeddin'in oğlu el-Melik el-Mansûr'un gelişi	339
Sultan'ın Remle'ye gidişi	340
Kralın Askalân hâkimiyetinden vazgeçmesi	342
Barışın yapılışı	346
Askalân'ın tahribi	348
Müslüman ordusunun yardımcı birliklerinin ülkelerine geri dönme- leri	350
Bağdad'dan bir elçinin gelişi	351
el-Melik ez-Zâhir'in, Sultan babasından öğütler dinledikten sonra kendi arazisine dönmesi	353
Sultan'ın Kudüs'ten ayrılışı	354
Dımaşk'a geri dönüşü	357
Sultan'ın kardeşi el-Melik el-Adil'in gelişi	358
Sultan'ın hac kervanını karşılaması	359
Sultan'ın hastalığı	361
el-Efdal'in bağıllık yemini almaya çalışması	364
Sultan'ın ölümü	366

Aynı cildin devamında sayfa 379-393 arasında Bahâeddin Ebu'l-Mehâsin İbn Şeddâd'ın hayatı, İbn Hallikân (1211-1262)'in *Vefeyât el-Ayân* adlı eserine göre, arabca metin ve altında fransızca çevirisi ile verilmektedir: (Notice sur Behâ ed-Din Abou'l Mehacen Ibn Cheddad, par Ibn Khallicân)²⁵.

Sayfa 395-396'da Tamamlayıcı Gözlemler (Observations Complémentaires) bulunuyor. Burada, *Kitâb en-Nevâdir*'in Bodleian (Oxford) kütüphanesi ile Leyden Üniversite kütüphanesinde bulunan farklı iki yazma nüshası tanıtılmaktadır. Bodleian kütüphanesindeki nüshanın, İbn Şeddâd'ın ölümünden bir sene sonra, yani hicri 633 (1235/36)'de yazıldığı ve bu nüsha ile Leyden yazması arasındaki farkların daha ziyade eserin ikinci yarısında göze çarptığı açıklanmaktadır. Ayrıca bu cilt içinde yer alan metnin nasıl düzenlendiği hakkında bilgi veriliyor: metin, bu iki nüsha ile Ebû Şâme'nin *er-Ravzateyn*' inde bulunan bu eserden alınmış çok sayıda bölümler ve İbn Hallikân'ın *Vafeyât el-Ayân*'ındaki Salaheddin ve Bahaeddin'in biyografilerinden faydalanarak meydana getirilmiştir.

Sayfa 397-430 arasında, yine İbn Hallikân'ın eserinden alınmış olan sultan Salaheddin'in hayatına dair kısımlar arabca metin ve fransızca çevirisi ile bulunmaktadır: (Extraits de la Vie du Sultan Salâh ed-Din d'Ibn Khallicân) (Extraites de la Vie du Sultan Salâh ed-Din d'Ibn Khallicân).

III. cildin ikinci yarısı sayfa 433'de yer alan kısa bir girişten sonra, üstte arabca metin altında fransızca çevirisi verilmek suretiyle, Abdülatîf Ebî Muhammed b. Yusuf el-Bağdâdî'nin otobiyografisinden alınmış parçalarla başlıyor: *منتخبات من سيرة موفق الدين عبداللطيف البغدادي التي ألفها في بيان احواله* (Extraits de l'Autobiographie d'A'bd el-Latîf = Abdülatîf'in otobiyografisinden seçmeler)²⁶. Giriş bölümünde, sultan Salaheddin devrinde yaşamış

²⁵ Müellif nüshası, Brit. Mus. No. 1505'de bulunmaktadır. Eser ilk defa (taşbaskısı) Almanya'da neşrolundu: Wüstenfeld, H.F., *Ibn Challikani Vitae illustrium virorum nunc primum arab.*, Göttingen 1835-43. G. de Slane, Bibl. Nat.'de bulunan yazma nüshalara göre eseri yayınlamaya başlamış, ancak ilk yarısını tamamlayabilmiştir: *Vie des hommes illustres de l'Islamisme en Arabe, Ibn Khallicân*, Paris 1838-42. Bununla beraber G. de Slane, Société des traductions orientales (Doğuyla ilgili tercüme derneği)'in isteği ve masrafları karşılması üzerine eseri ingilizce yayınlamıştır: *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, 4 cilt, Paris-Londra 1843-71. Eser h. 1280'de İstanbul'da basılmıştır. Bulak, Kahire, Beyrut ve Tahran'da da bir çok defa neşrolunmuştur.

²⁶ Abdülatîf pek çok konuda eser yazmıştır. Ancak eserlerinden pek azı zamanımıza kadar gelebilmiştir. Mısır'a dair yazdığı muhtasar *Kitâb el-İfâde ve'l-İtibâr fî Ahbâr el-Mısır* adlı eser White tarafından 1810'da neşredilmiştir. Aynı eser terc. Sacy, de S., *Relation de*

olan Abdüllatif'in hayatı ve ilmî çalışmalarına değinildikten sonra, sayfa 435-439 arasında ona ait kaydedilmiş bulunan parçaların ilk ikisinin İbn Ebî Usaybi'a (1203-1270)'nin eserinden²⁷, diğerinin de Makrizî (1364-1442)'nin *Kitâb es-Sulûk*'undan²⁸ aktarıldığı belirtilmektedir.

Metin bundan sonra İbn Cübeyr Seyahatnamesi'nden alınmış bir kısım ile devam etmektedir: نبذة من رحلة ابن جبیر (Extrait du *Voyage d'Ibn Djobeir* = *İbn Cübeyr Seyahatnamesi*'nden bir parça)²⁹. Sayfa 443'de Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr'in hayatı, doğuya yaptığı seyahatler ve yazdığı seyahatname hakkında kısaca bilgi veriliyor. 445-456 sayfaları arasında ise, kendisinin ı cemaizyelâhür 590 (9 Eylül 1184) günü Dimaşk'dan başlayan Bânyâs ile Akkâ ve Sûr şehirlerine yapmış olduğu seyahati anlatan bölüm yer almaktadır.

Bunu, İbn Müyesser tarihinden alınmış kısımlar takip ediyor: منتخبات من تاريخ ابن ميسر (Extraits d'Ibn Moyesser = İbn Müyesser'den seçmeler)³⁰. Sayfa 459'daki Giriş'de, burada verilen bölümün Makrizî'den alın-

l'Egypte par Abd el-Latif médecin de Baghdad, Paris 1810. Eser 1869'da Mısır'da da neşredilmiştir. Abdüllatif'in hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Şeşen, R., *ayn.es.*, s. 16, 365 vdd., 387.

²⁷ *Uyun el-Enbâ fî Tabakât el-Etibbâ*, nşr. Müller, A., Kahire h. 1299 (1882); aynı müellif bir önsöz ilâvesiyle nşr. Königsberg 1884. Abdüllatif'in kendi hayatını anlatan *Acâib el-Ahbâr, sîret'ü hayâtihi*, bize İbn Ebî Usaybi'a'nın eserinde (II, s. 201-213) bu âlime ayırdığı makale ile ulaşabilmiştir. Bu kısım J. Mousley tarafından (Oxford 1808) neşredilmiştir. Ayrıca S. de Sacy fransızcaya tercüme ederek notlar ilâvesiyle bunu yayınlamıştır.

²⁸ Yazma nüsha: Bibl.Nat., eski arap kaynakları, No. 672. Makrizî'nin 1181-1436 yıllarını kapsayan Eyyübiler ve Memlûklar tarihi için yazdığı *Kitâb es-Sulûk li-Marifet Düvel el-Mülûk* adlı eseri Quatremère tarafından *Histoire des sultans Mamlouks de l'Egypte* (2 cilt, Paris 1837-45) unvanıyla fransızcaya tercüme edilmiştir. Ayrıca Blochet tarafından kısmî bir tercümesi (*Histoire de l'Egypte de Makrizî*, ROL, VI, VIII-XI, 1898, 1901-08) yayınlanmıştır. Bu eser 6 cilt halinde M.M. Ziyâda tarafından neşrolundu, Kahire 1942-1958.

²⁹ *Tezkire bi'l-Ahbâr en İttifâkât el-Asfâr* adını taşıyan ve kısaca *er-Rihle* diye bilinen bu seyahatname, önce Wright tarafından (Leyden 1852) yayınlandı. İkinci baskısı M.J. de Goeja tarafından (Gibb Memorial Series V, Leyden 1907) neşrolunmuştur. Ayrıca Bağdad (1937)'da ve Beyrut (1964)'ta neşredildi. İtalyanca terc. Schiaparelli, C., *Ibn Giobeir. Viaggio in Ispangna, Sicilia, Siria e Palestina, Mesopotamia, Arabia, Egitto compiuto nel secolo XII*, Roma 1906; fransızca terc. Gaudefroy-Demombynes, M., *Ibn Djobeir. Voyages, Documents relatifs à l'histoire des Croisades 4-6*, 3 cilt, Paris 1949-53; ingilizce terc. Broadhurst, R.J.C., *The Travels of Ibn Jubayr*, Londra 1952.

³⁰ Yazma nüsha: Bibliothèque Nationale, eski arab kaynakları, No. 801. Bu, İbn Müyesser'in *Ahbâr Mısır* adını taşıyan eserinin ikinci kısmıdır. Küçük ebatta (4°) 94 varaktır. Yazı güzel olmakla beraber, müstensih arabca dilbilgisini iyi bilmediği için noktalama işaretlerini devamlı yanlış kullanmış, ayrıca metine lüzumsuz noktalamalar da yapmıştır, krş. R.H.C. or., I, *Introduction*, s. LIV vd. Eserin bu cildi hicri 439-553 (1047-1158) tarihleri arasındaki yıllar için bilgi vermektedir. Nşr. Massè, H., *Annales d'Egypte, les Khalifs Fatimides*, II. cilt, MIFAO, XXIII, Kahire 1919.

diği belirtmekte ve İbn Müeysser (ölm. 1278)'in eserini kaleme aldığı tarihi tesbit hususunda buldukları ipucu hakkında bilgi verilmektedir. Cildin 461-473 sayfaları arasında yer alan bu bölümde kaydedilmiş olaylar sadece hicri 489-501 (1095-1108), 516-518 (1122-1125), 545-546 (1150-1152) ve 550-553 (1155-1158) yılları için geçerlidir. Olaylar çok kısa olarak kaydedilmiştir ve metinde herhangi bir konu başlığı yoktur.

Bundan sonra Ebu'l-Mehâsin Yusuf İbn Tagriberdî'nin *en-Nücûm ez-Zâhire fî Mülûk Mısr ve'l-Kahire* adlı eserinden hicri 488 (1095)'den 552 (1157) yılına kadar haçlılarla ilgili olayları içeren bir bölüm, sayfa 481-509 arasında yer almaktadır: *منتخبات من كتاب النجوم الزاهرة* (Extraits du *Nodjôûm ez-Zâhireh* = *en-Nücûm ez-Zâhire*'den seçmeler)³¹. Ancak belirtilen tarihler arasında bazı yıllar eksiktir ve olaylar kısa bir şekilde kaydedilmiştir. Konu başlıkları yoktur.

Metinde, sayfa 513-515'deki giriş bölümünü 517-570 sayfaları arasında Sıbt b. el-Cevzî'nin *Mir'ât ez-Zamân fî Târih el-Ayân* adlı eserinden alınmış olan parçalar takip etmektedir: *منتخبات من كتاب مرآة الزمان* (Extraits du *Mir'ât ez-Zemân* = *Mir'ât ez-Zamân*'dan seçmeler)³². Giriş bölümünde Sıbt b. el-Cevzî'nin hayatı hakkında bilgi verilmekte ve eseri tanıtılmaktadır. Rivayetlerinin bazen hatalı olduğu belirtiliyor. Bununla beraber açık ve genelde iyi düzenlenmiş anlatımı ile diğer kaynakların zaman zaman karışık ve belirsiz verilerini düzeltmek bakımından fayda sağladığı kaydedilmiştir. Avrupa kütüphanelerinde bulunan yazma nüshaların hiçbiri tam olmadığı ve en geç hicri 533 (1138) yılına kadar geldiği için, metinde an-

³¹ Yazma nüsha: Bibliothèque Nationale, eski arab kaynakları, No. 659-667. T.W. Juynboll bu eserin bir bölümünü (641-976 yılları arası) *Abu'l-Mahasin İbn Tagri Bardî Annales* adı altında 3 cilt olarak (Leyden 1852-61) yayınladı. Daha sonra eserin 977-1467 yılları arası W.Popper (*Abu'l-Mahâsin ibn Taghrî Birdî's Annals*, Berkeley 1909-29) tarafından neşredildi. Eser Kahire'de 1935 ve 1956'da basılmıştır. Ayrıca yine W. Popper tarafından terc. *History of Egypt, 1382-1469*, Berkeley 1954-58.

³² Yazma nüsha: Bibliothèque Nationale, eski arab kaynakları, No. 641; Leyden Üni. Ktp. No. 757; Bodleian (Oxford) Ktp. No. 759. Sıbt b. el-Cevzî'nin Avrupa kütüphanelerinde bulunan yazma nüshalarının hiçbiri tam değildir. Bibliothèque Nationale'de bulunan nüsha hicri 449-518 yılları arasında kapsar. Leyden nüshası hicri 449-533 yıllarını içerir. Bodleian nüshası hicri 480-533 yılları için geçerlidir. Metin olarak verilen parçalar Paris ve Leyden nüshalarından alınmıştır. Oxford nüshası kullanılmamıştır. Esasen nüshalar arasında pek farklılık yoktur, krş. *R.H.C. or.*, III/2, s. 513 vdd. Eserin tam bir yazması; Topkapı sarayı III. Ahmed Ktp. No. 2907 (13 cilt)'de bulunuyor. Bu yazmanın Selçuklularla ilgili kısımları yayınlanmıştır: Sevim, A., *Mir'âtü'z-zeman fî Tarihi'l-Ayan*, Ankara 1968. Ayrıca Yale Üniversitesi Landberg koleksiyonu No. 1360'da kayıtlı başka bir yazma nüshadan faksimile olarak neşredilmiştir: Jewett, J.R., *Mir'ât az-Zamân (H. 495-654)*, Chicago 1907. Diğer bir neşri: 2 cilt, Haydarabad h. 1370/1951.

cak hicri 490 (1097) - 532 (1137/38) yılları arasında haçlı tarihini ilgilendiren konulara yer verilmiştir.

Bu cildin içine, 577-690 sayfaları arasında Kemaleddin İbn el-Adîm'in *Zübdet el-Haleb min Târih Haleb* adlı eserinden de kısımlar alınmıştır: *Extraits de la Chronique d'Alep par Kemal ed-Dîn = Kemaleddin'in Haleb Tarih'inden seçmeler*)³³. Metinde verilen bilgiler, hicri 490 (1096/97) yılından itibaren haçlılarla ilgili olayları kapsamakta ve İmâdeddin Zengi'nin ölümü (6 rebiyülâhür 541/15 eylül 1146) ile son bulmaktadır.

III. cildin son metnini, yine aynı müellifin başka bir eseri olan *Bugyat et-Taleb fi Târih Haleb* adlı biyografi lûgatından alınmış parçalar oluşturmaktadır: *Extraits du Dictionnaire Biographique de Kemal ed-Dîn = Kemaleddin'in Biyografi Lûgatından seçmeler*)³⁴. 695-732 sayfaları arasında yer alan bu kısımda sırası ile Şemsü'l-Mülûk İsmail b. Böri, el-Melik es-Salih İsmail b. Nureddin, Aksungur b. Abdullah, Aksungur el-Porsukî ve Alp Arslan b. Ridvan'ın biyografileri verilmiştir.

Sayfa 733-775 arasında ise, III. cildin birinci ve ikinci kısımlarının genel indeksi bulunuyor.

IV. cilt 1898 yılında Paris'de yayınlanmıştır. Yine aynı düzen içinde XI sayfa giriş ve 523 sayfa arabca metin ile altında verilen fransızca çevirisinden ibaret olan bu cilt, Ebû Şâme (1203-1268)'nin *Kitâb er-Ravzateyn fi Ahbâr ed-Devleteyn en-Nûriye ve'l-Salâhiye* adlı eserinden alınan kısımları kapsamaktadır: *Le Livre des Deux Jardins. Histoire des Deux Règnes, celui de Nour ed-Dîn et celui de Salah ed-Dîn = İki Bahçe'nin Kitabı. İki Saltanatın Tarihi, Nureddin'in ve*

³³ Yazma nüsha: Bibliothèque Nationale, eski arab kaynakları, no. 728. Nşr. Sâmî el-Dahhân, *Zübdetü'l-Haleb min Târih Haleb*, 3 cilt, Dımaşk 1951-68.

³⁴ Metinde verilen parçalar Bibliothèque Nationale, eski arab kaynakları, No. 726'da kayıtlı elyazmasından alınmıştır. Bu yazmanın 208 varaktan müteşekkil eksik bir cilt olduğu ve hicri 814 (1411/12)'de Kahire'de kaleme alınarak tamamlandığı belirtiliyor. Ayrıca bu cildin tam bir nüshasının İstanbul camilerinden birinde (!) bulunduğu da kaydedilmiştir, bk. *R.H.C. or., I, Introduction*, s. LVI vd. ve III/2, s. 693. Bu, Topkapı sarayı III. Ahmed Ktp. No. 2925'de kayıtlı III. cilt olmalıdır, bu hususta geniş bilgi için bk. Sevim, A., *Bugyat at-Taleb fi Târih Halab*, Giriş, s. 20 ve 107, Ankara 1976. Eserin diğer yazma nüshaları: Topkapı sarayı III. Ahmed Ktp. No. 2925 (8 cilt); Süleymaniye Ktp. Ayasofya No. 3036 (1 cilt); Feyzullah efendi No. 1404 (1 cilt). Eserden kısmen neşir ve tercüme yapılmıştır: Sauvaget, J., *Extraits du "Bugyat at-Taleb" d'Ibn al-Adîm*, *REI*, 1933, VII, s. 393-409; Sevim, A., *Kamal al-Din İbn al-Adîm. Bugyat at-Taleb fi Tarih Halab Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, Ankara 1976.

Salaheddin'in)³⁵. Giriş bölümünde B. de Meynard, *Kitâb er-Ravzateyn*'i geniş olarak tanıtmakta ve bu cilde alınan metni oluşturmak için faydalandığı yazma nüshalar hakkında bilgi vermektedir. Bunun yanı sıra Ebû Şâme'nin hayatı ayrıntılı olarak anlatılmış, onun eserini yazarken yararlanmış olduğu İmâdeddin el-İsfahânî (1125-1201), el-Kâdî'l-Fâdîl (1135-1200) ve İbn Şeddâd'ın eserleri ve şahsiyetleri hakkında da malûmat sunulmuştur. Ayrıca B. de Meynard bu kitabı ihtiva ettiği orijinal bilgiden ziyade, içinde pek çok ve çeşitli belgeyi toplamış olmasından dolayı önemli bulduğunu da belirtmiştir.

Bu cildin 1-47 sayfalar arasındaki kısmında, Ebû Şâme'nin çok tafsilâtli anlatmış olduğu yetmiş yıldan fazla bir süreyi kapsayan devre özet olarak verilmiştir: Yazar burada, Musul'da hüküm süren atabeklerin kısa bir tarihi ile buna bağlı olarak Zengi hanedanının kurucusu İmâdeddin'i, onun oğlu Nureddin'i, Mısır Fatimî devletinin sonuna işaret eden siyâsi ve askerî ihtilâlleri, Salaheddin'in yükselişi, saltanatu ve ailesini hicri 589 (1193) yılına kadar anlatmıştır. Aslında bu kısım Nureddin ve Salaheddin için övgü niteliğindedir.

Sayfa 48-522 arasındaki metin, hicri 541 (1146)'de atabek İmâdeddin Zengi'nin ölümünden itibaren, iki yıldan fazla süren kuşatma sonucunda yıpranmış bulunan Akkâ'nın hicri 586 (1190)'da franklar tarafından zaptına kadar gelen olayları içine almaktadır. Görüldüğü gibi, bu bölüm İkinci haçlı seferinin tamamı ile Üçüncü haçlı seferinin önemli kısmını kapsar. Ebû Şâme'nin gözler önüne serdiği bu devrenin başlıca olayları, Alman kralı Konrad III. ve Fransa kralı Louis VII.'in doğuya gelişlerinden sonra Nureddin ile haçlılar arasındaki devamlı savaşlar, frankların Mısır'a karşı düzenlediği üçüncü sefer, Salaheddin'in Suriye ve Elcezire'de kazandığı başarılar ve Hittîn'de Kudüs krallık ordusunu korkunç bir mağlubiyete uğratması, bunun sonucunda Alman imparatoru Friedrich Barbarossa ku-

³⁵ Yazma nüsha: Bibliothèque Nationale, eski arab kaynakları, No. 707; arabca yazmalar No. 1700 ve 1701. Burada kullanılan metin, No. 707 ve No. 1700'de kayıtlı yazmalardan alınmıştır. No. 1701 nüshası yanlışlarla dolu ve eksiktir, metinde hiç kullanılmamıştır. Eserin diğer yazmaları: Leyden Üni. Ktp. no. 819; British Museum No. 313; Münih Devlet Ktp. No. 404; Viyana Devlet Ktp. No. 898 (Bu nüsha eksiktir. Hicri 545 yılında biter), krş. *R.H.C. or.*, I, *Introduction*, s. XLIII. Eserin neşri 2 cilt olarak Kahire h. 1287-92 (1871-75)'de yapılmıştır. Ayrıca M.H. Ahmad tarafından 1163 yılına kadar gelen olaylar bir cilt halinde (Kahire 1956) yayınlandı. Bu eserin sadece Salaheddin devri almancaya tercüme edilerek yayınlanmıştır: Goergens, E.P. ve Röhrich, R., *Zur Geschichte Salâh-ad-dîns, Arabische Quellenbeiträge zur Geschichte der Kreuzzüge*, I, Berlin 1879.

mandasında Üçüncü haçlı seferinin başlaması, daha sonra sahneye Fransa kralı Philippe II. Auguste ile İngiltere kralı Richard'ın girmesi ve Akkâ'nın franklarca zaptına kadar süre gelen zafer ve yenilgilerdir.

523-525'inci sayfalarda, bu metindeki konu başlıklarının listesi bulunuyor:

Kitâb er-Ravzateyn' den alınmış parçalar:

	<u>Sayfa</u>
Giriş	I
Yazar'ın önsözü. Nureddin ve Salaheddin'in övgüsü	3
Örfî vergilerin iptaline dair	38
Zengin'in ölümünden sonra Dımaşk sahibi ile franklar arasında olup bitenler	48
Nureddin'in Sarhad ve Busra'yı ele geçirmesi	52
Dımaşk surları altında müslümanların bozgunu	55
İnab'da hıristiyanların bozgunu. Raymond de Poitiers'nin bu savaşta ölümü	61
Azaz'ın alınışı	67
Nureddin'in Dımaşk'ı kuşatması ve alması	68
Nureddin'in Antartus'u ele geçirmesi. Gazze yanında frankların bozgunu	75
Frankların Askalân'ı ele geçirmeleri	76
Mısır halifesinin veziri Abbas'ın franklar tarafından Askalân ve Gazze yakınında bozguna uğratılması, bir frank donanmasının Tinnis'i ele geçirmesi, frankların bu şehri yağmaladıktan sonra geri çekilmeleri	78
Mısır donanması tarafından çeşitli frank gemilerinin zaptı	82
Hârim yanında frankların yenilgisi. Franklar sağlanan ateşkesi bozuyorlar	83
Müslümanların Bânyâs şehrini, surlar önündeki bir çok çarpışmalardan sonra ele geçirmeleri. Nureddin'in hastalığı	84
Hârim kalesinin franklar tarafından zaptı. Sayda civarındaki çatışma. Tell-Hubeys'te karşılaşma, frankların müslümanların güçsüzlüğünden faydalanamamaları. Bizans imparatorunun başarısı	96

	<u>Sayfa</u>
Nureddin ile Bizans imparatoru arasında mütareke	103
Nureddin'in Hârim üzerine yürüyüşü. Şâver'i, eski görevine döndürmek üzere Mısır'a bir sefer tertibi	105
Hârim'in fethi	108
Şâver'in franklarla anlaşması. Nureddin'in Munietra şehrini ele geçirmesi ve Akkaf kalesi ile Hunin şehrini tahrib etmesi	109
Nureddin'in Mısır'ı zaptetmesi. Frankların Mısır'a yürümesi; Bilbays'ı ele geçirmeleri, Fustat üzerine yürümleri, Şâver tarafından önerilen ateşkese kabul etmeleri ve daha sonra uzaklaşmaları	111
Bu durum karşısında Nureddin'in yaptıkları	116
Esededdin Şirkûh'un ölümü; yeğeni Salaheddin'in ona halef oluşu. Frankların Mısır'a düzenledikleri seferin ayrıntılı hikâyesi	122
el-Mûtemen'in Harkanîye'de öldürülmesi. İki saray arasında zencilerin yenilgisi ve diğer olaylar	145
Frankların Bizans ile işbirliği, Mısır'ı işgalleri, Dimyat'ı kuşatmaları, daha sonra bu şehirden kuşatmayı kaldırmaları	149
Frankların 567 (4 eylül 1171-23 ağustos 1172) yılındaki seferi	155
Nureddin'in Mısır'ı işgale hazırlanması	155
568 yılında iki Sultan'ın franklarla savaş yapması	156
Nureddin'in halefi el-Melik es-Salih tarafından franklarla varılan ateşkes anlaşması	159
İskenderiye'ye bir Sicilya filosunun başarısız saldırısı. Trablus kontunun fideye karşılığı kurtulması	164
Franklar ve müslümanlar arasında mütareke	181
Müslümanların Ayn el-Cer'de mağlubiyeti	183
Müslümanların Remle'de mağlubiyeti	184
Gümüştakin'in ölümü. Frankların yürüyüşünü haber alan Sultan'ın Mısır'ı terketmesi. Flandre kontunun gelişi. Hârim kuşatması	189
Beyt el-Ahzân şatosunun inşâ edilmesi. Onfroi'nın ölümü	194
Senenin geri kalan kısmında ve ertesi yılın başlangıcında, frankların yaptıkları. Merc Uyûn savaşı	197
Müslümanların Bânyâs yanında ani taarruzu; bir çok hıristiyan esir elde etmeleri	198

Sayfa

Beyt el-Ahzân kalesinin 575 rebiyülevvel (6 ağustos-5 eylül 1179) ayında tahribi	203
Franklarla yapılan mütareke. Armenia seferi	211
Salaheddin Suriye'ye gitmeyi düşünüyor	213
Salaheddin'in Suriye'ye gelişi. Ferruhşah'ın Dımaşk yanında franklara karşı zaferi	217
Sultan'ın ikinci defa doğu eyaletlerine yönelmesi. Baalbek ve daha sonra Hıms'a dönmesi	222
Hicaz'a saldırmak için Kızıldeniz'e giren frankların ele geçirilmeleri	230
Haleb'in alınmasından sonra olup bitenler. Hârim'in teslim olması.	235
Sultan'ın Dımaşk'a dönüşü. Guy de Jourdain ile çarpışmak üzere şehirden çıkışı. Kerak kuşatması	242
Kerak kuşatmasının devam etmesi. Trablus kontu Raimond III.'ün Sultan ile yaptığı anlaşma	249
Büyük Hittîn savaşı. Haçlıların bozgunu	260
Akkâ'nın ve diğer şehirlerin fethi	293
Akkâ ve Taberiye'den sonra Nablus ve birçok kıyı şehrinin fethi. Bu zaferleri açıklayan ve kanıtlayan birkaç mektuptan parçalar .	300
Tibnîn, Sayda, Beyrut, Cübeyl ve diğer şehirlerin fethi. Marki (Konrad de Montferrat)'nin Sûr'a gelişi	306
Askalân, Gazze, Darûm ve diğer şehirlerin fethi	312
Kudüs'ün fethi	317
Sultan'ın Kudüs önüne gelişi; bu şehri kuşatması ve bununla ilgili diğer olaylar	326
Sûr kuşatması; Hûnin'in fethi ve diğer olaylar	341
Kevkeb ve Hısn el-Ekrâd'ın kuşatılması	346
Sultan'ın yukarı sahile girişi. Allah'ın bu ülkede gerçekleştirmesine izin verdiği fetihler	351
Antartus'un fethi	353
Cebele ve diğer şehirlerin fethi	355
Lâzikiye'nin fethi	359
Sahyûn ve diğer şehirlerin fethi	364
Bekâs el-Şugr ve Sermîniye'nin fethi	368
Borzeyh şatosunun fethi	371

	Sayfa
Derbsâk kalesinin fethi	375
Bagrâs'ın fethi	377
Antakya prinkepsi ile mütareke devresi. Sultan'ın gidişi	380
Kerak ve ona bağlı olan kalelerin fethi	381
Safed'in fethi	383
Kevkeb kalesinin fethi	386
Frank esirlerinin Bağdad'a gönderilmesi. Gerçek Haç'ın gömülmesi .	392
Şakîf-Arnûn'un fethi	395
Frankların Akkâ önüne gelişi	406
Akkâ önündeki büyük savaş	415
Bu sene içinde (585) Merc Akkâ ve diğer kasabalarda meydana ge- len olayların devamı	428
Alman imparatorunun seferini bildiren haberlerin gelişi	434
Akkâ önünde kanlı savaş	440
Frank krallarının Akkâ'ya gelişi; kulelerin yakılması	443
Alman imparatorunun başına gelenlerin öyküsü. 20 cemaziyelâhır 586 çarşamba günü (25 temmuz 1190) öğle vakti, Akkâ önünde el-Adil tarafından kazanılan savaş	463
Müslüman gemilerinin Akkâ'ya gelişi	475
Sinekler Burcu arasına dikilmiş savaş araçlarının demir kısımları ile yapılan tahribat; mancınığın yakılması	483
Aynı yılın (586) diğer olayları	486
Magrib hükümdarına gönderilen mektubun ve hediyelerin listesi	497
Frankların savaşmak için yola çıkması. Ras el-Mâ'ya gelişleri	510
Pusu savaşı ve diğer olaylar. Değıştirme birliğinin Akkâ'ya girişi	516

IV. ciltte indeks yoktur. V. cilt ile beraber verilmiştir.

Külliyatın Doğu Tarihçileri'ne ayrılan kısmının V. ve son cildi Paris'de 1906'da yayınlanmıştır. Bu ciltte Ebû Şâme'nin eseri *Kitâb er-Ravzateyn*'in devamı aynı düzen içinde arabca metin ve altında fransızca çevirisiyle yer almaktadır. Cildin 1-149 sayfaları arasında hicri 587 (1191)'den 597 (1201) yılına kadar gelen haçlı tarihi ile ilgili olaylar anlatılmıştır. Me-

tin sonunda konu başlıkları için liste verilmemiştir. Ancak metindeki başlıklar şunlardır :

	Sayfa
Yıl 587 (29 ocak 1191-17 ocak 1192) Fransa ve İngiltere kralları ile diğer kimselerin frank ordusuna katılmaları ve Akkâ'nın alınması	3
Düşmanın Akkâ'yı iyice sıkıştırması ve şehri istilâsı	10
Akkâ'nın düşmesinden sonra olup bitenler	33
Askalân'ın tahribinden sonra olup bitenler	44
Yıl 588 (18 ocak 1192-6 ocak 1193)	50
Frankların Kudüs'ü almaya karar vermeleri ve bunun sebebi	56
İngiliz elçilerinin barış için gelip gitmeleri ve bu esnada barış sağlanıncaya kadar olup bitenler	63
Barıştan sonraki olaylar	79
Sultan'ın Kudüs'ten Dımaşk'a gitmesi	86
(Sultan'ın) ülkesinin oğul ve kardeşleri arasında taksimi ve Sultan'ın ölümünden sonraki bazı olaylar	101
Yıl 594 (13 kasım 1197-2 kasım 1198)	117
Yıl 595 (3 kasım 1198-22 ekim 1199)	119
Yıl 596 (23 ekim 1199-11 ekim 1200)	128
Kadı el-Fâdıl'ın ölümü	142
Yıl 597 (12 ekim 1200-30 eylül 1201)	146

Cildin 151-206 sayfaları arasında *er-Ravzateyn*'e yazılmış *Zeyl* ile metin devam etmekte ve hicri 665 (1266/67) yılına kadar gelen haçlılarla ilgili olaylar, konu başlığı verilmeden anlatılmaktadır :

منتخبات من الكتاب المعروف بالذيل على الروضتين (Extraits du Livre intitulé "Complément des Deux Jardins" = *er-Ravzateyn Zeyl*'i olarak adlandırılan kitaptan özetler)³⁶.

³⁶ Yazma nüsha: Bibliothèque Nationale, arabca yazmalar No. 5852. Eser, İzzet el-Attâr el-Hüseynî tarafından (Kahire 1947) neşrolundu.

Sayfa 207-210 arasında Ebû Şâme'nin *Zeyl Kitâb er-Ravzateyn*'den çıkarılan otobiyografisi كتاب الروضتين اى شامه منقوله من ذيل كتاب الروضتين arabca metin olarak bulunmakta, bunu, 211-216 sayfaları arasındaki bu metnin fransızca çevirisi takip etmektedir: (Autobiographie d'Abou Chamah, tirée Du Complément (Dzeil) du "Livre des Deux Jardins).

V. cilt, 217-287'inci sayfalara arasında, IV. cildin metnini de kapsayan genel indeks ile son bulur.